

- ¹³ Державний архів Волинської області. – Ф. 382. – Оп. 2. – Спр. 59. – Арк. 36зв.
- ¹⁴ Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург. – Ф. 797. – Оп. 6. – Ч. 2. – Д. 23 142. – Л. 1–14.
- ¹⁵ Radwan M. Carat wobec kościoła greckokatolickiego w zaborze Rosyjskim. 1796–1839 / M. Radwan. – Roma; Lublin: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 2001. – S. 44.
- ¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 г.: 55 т.– СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 3: 1828 г. – № 2354.

SUMMARY

Victoria Bilyk

Legal framework for the functioning of Lutsk Greek Uniate Ecclesiastical Consistory at the end of 18th – 20^{es} of the 19th century.

On the basis of archival materials and documents the article shows the formation of the Board of Greek Uniate Church in the Right Bank Ukraine after its accession to the Russian Empire. Because all Greek Uniate churches in this region were part of Lutsk Greek Uniate diocese, the main attention is focused on legal basis of functioning of its governing body - Lutsk Greek Uniate Ecclesiastical Consistory.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Greek Uniate Church, Lutsk Greek Uniate Ecclesiastical Consistory, diocese, parish.

Надія СТОКОЛОС

Трансформації культової-обрядової практики уніатської Холмської єпархії впродовж 30-х – першої половини 70-х рр. 19 ст. та їхні соціокультурні наслідки

З'ясовуються чинники, перебіг та наслідки радикальних змін культово-обрядової практики уніатського населення Холмщини і Південного Підляшшя як важливої складової урядової програми інкорпорації уніатської

Холмської єпархії до складу Російської Православної Церкви, яка завершилася в березні 1875 р.

Ключові слова: Греко-Уніатська Церква, уніатська Холмська єпархія, Російська Православна Церква, російське самодержавство.

У вітчизняній та закордонній історіографії ще недостатньо уваги приділено практиці так званого очищення уніатських церковних обрядів від латинських напластунків як одному із основних чинників масових виявів протесту уніатського населення Холмщини і Південного Підляшшя проти його інкорпорації до складу Російської Православної Церкви. Вона, з огляду на виявлені та інтерпретовані автором дослідження документи, потребує більш глибокого аналізу.

Окремі аспекти питання процесу інкорпорації уніатської Холмської єпархії до складу Російської Православної Церкви, зокрема реалій переважно силового тиску, спрямованого на радикальну трансформацію її культово-обрядової сфери, студіювали В. Біднов¹, П. Олійник², К. Панас³, Є. Пастернак⁴, М. Чубатий⁵. Однак, оскільки тема нашої наукової розвідки не була безпосереднім предметом праць зазначених авторів, вона потребує більш докладного розгляду та висвітлення.

Мета пропонованої наукової розвідки полягає у з'ясуванні перебігу подій, пов'язаних із практикою російських церковних і урядових структур, спрямованих на радикальну зміну культово-обрядової практики Греко-Уніатської Церкви на теренах Холмщини і Підляшшя як важливу складову програми її інкорпорації до складу Російської Православної Церкви. Завдання дослідження: виявити основні віхи процесу зміни культово-обрядової практики уніатської Холмської єпархії, засоби її реалізації, основних фігурантів, а також наслідки в соціокультурній царині.

Після «возз'єднання» уніатів Правобережної України з Російською Православною Церквою 1839 р. у межах Російської імперії Греко-Уніатська Церква продовжувала функціонувати тільки на теренах Холмщини і Південного Підляшшя. Перша спроба уряду радикально змінити етноконфесійну ситуацію в цьому регіоні, тобто «відлатиншити» та «відпольшити» населення уніатської Холмської єпархії, припала на час після польського повстання 1830–1831 рр., у якому взяла участь і певна частина автохтонного непольського населення, тобто українців-уніатів. Задля цього було видано розпорядження про вживання в Греко-Уніатській Церкві служebníків московського видання, а також про заборону на виголошування проповідей у

церквах польською мовою. Це викликало неочікуваний супротив серед уніатського духовенства і навіть спричинило перехід деякої частини уніатів до римо-католицьких парафій. Холмський єпископ Шумборський (1828–1851), який не міг не відреагувати на тривожну ситуацію в середовищі його підлеглих, зумів довести в Петербурзі, що таке втручання в релігійно-церковне життя краю тільки шкодить інтересам держави⁶. Відтак абсолютно небажана для столиці тенденція переходу уніатів до Римо-Католицької Церкви зупинила дії уряду Миколи I, спрямовані на прискорену деполонізацію уніатів Холмської єпархії⁷.

Значні зміни у ставленні російського царату до Греко-Уніатської Церкви відбулися після польського повстання 1863–1864 рр., котре підтримало не лише римо-католицьке, але й частина уніатського духовенства. Російське самодержавство, яке жорстоко придушило повстання, посилило утиски не тільки проти польського населення та Римо-Католицької Церкви, а й вдалося до заходів, що мали за мету пришвидшити русифікацію регіону⁸. Вони мали «відпольщити» цей край, а також підготувати його населення до переходу у православ'я. Наголосимо, що коли до повстання російський уряд намагався за допомогою прихильних до Російської Православної Церкви осіб із середовища уніатського духовенства «очищувати там полатинщений уже східний обряд та відпольщувати спольщене духовенство»⁹, то після нього він почав удаватися до більш рішучих, деколи навіть силових засобів задля сприяння поширенню православ'я в регіоні. Так, єпископа (номінанта) Холмської єпархії І.Калінського (1863–1866), діти якого брали участь у повстанні, вивезли 1866 р. до Вятки, де він невдовзі й помер¹⁰. Зрештою царська адміністрація вирішила, що настав час докласти зусиль до якнайшвидшого об'єднання уніатської Холмської єпархії з Російською Православною Церквою. Її духовенство болісно сприйняло зміщення і висилку єпископа І. Калінського. Так, 40 священиків Бельського, Влодавського і Константинівського повітів підготували протест проти цієї урядової акції. Наслідок подання її керівництву краю виявилось абсолютно неочікуваним: їх ув'язнили в Сідлецькій тюрмі¹¹.

Останнім уніатським єпископом у Холмській єпархії був М. Куземський (1868–1871 рр.). Переслідуваний російською владою за те, що «не хотів стати другим Семашком», тобто погодитися на проведення такого «возз'єднання», яке в тісній співпраці з

державною владою і Російською Православною Церквою здійснив Й. Семашко, М. Куземський 1871 р. «за станом здоров'я» змушений був залишити єпархію.

Радикальні зміни у ставленні російських урядовців Холмщини і Підляшшя до уніатів, зокрема їхньої культурно-обрядової специфіки, відбулися тоді, коли управління ними було доручене протоієрею Холмського кафедрального собору Маркелу Попелю (1825–1889).

М. Попель – виходець із дворянської уніатської сім'ї з міста Галич. Свою церковну кар'єру він розпочав у Галичині: був парафіяльним священиком у Бучачі, законовчителем гімназії в Тернополі, займався літературною роботою. У богословських працях він виявляв себе як прихильник греко-слов'янського обряду. М. Попель репрезентував москвофільську орієнтацію, яка в середині XIX ст. була досить впливовою в Галичині. Урядова комісія народної освіти в Польщі не забарилася використати його в своїх інтересах. У кінці 1866 р. М. Попеля запросили до Холма й надали посаду законовчителя гімназії та викладача уніатської духовної семінарії. 1868 р. він був поставлений старшим протоієреєм Холмського кафедрального собору і референтом Холмської уніатської духовної консисторії¹². Йому ледь не відразу довелося стати «діячем з возз'єднання», оскільки він був посланий для «втихомирення 30 парафій Сідлецької губернії, що чинили опір здійснюваному Холмською уніатською консисторією очищенню уніатських церковних обрядів від латинських напластунів»¹³.

Ситуація в єпархії в цьому час була критичною. Згодом православний священик, колишній уніат-галичанин М. Ливчак, так прокоментував її у своїх мемуарах: «справа возз'єднання була розпочата вкрай невдало... За наказом керівників повіту земські стражники збирали підписи від селян про згоду на їхнє возз'єднання з Православною церквою, погрожуючи то штрафами, то побиттям у випадках їх незгоди давати підписи..., місцеве духовенство озброїлося проти адміністрації. Навесні 1867 р. бродіння умів, а місцями й відкриті хвилювання поширилися по всій Сідлецькій губернії...». Мемуарист акцентував на тому, що саме навесні 1867р. вперше було використано військо (головним чином – козацькі сотні) для приборкання непокірних уніатів. Йому ж належить твердження: «Хоча все завдання прибулих військ полягало в тому, щоб розігнати натовпи людей (у більшості випадків це переважно були жінки. – Авт.), що збиралися поблизу церков», котрі «цілі дні і ночі впродовж

кількох тижнів стояли коло них», але водночас «при операціях з нагайками не обійшлося без жертв: так, у поселенні Кодня випадково був убитий пікою селянин, а в Піщацях від удару нагайки загинула дитина, яка була на руках матері, котра знаходилася в натовпі». Священик глибоко переконаний, що «Оскільки утримання відряджених військ покладалося на місцеве населення, то зовнішнє заспокоєння швидко було досягнуте, а що стосується душевного заспокоєння, то воно з кожним днем погіршувалося»¹⁴.

16 березня 1871 р. М. Попель був призначений адміністратором Холмської уніатської єпархії і відразу ж розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану на «здійснення заповітної мрії возз'єднання уніатів з православ'ям»¹⁵. Показово, що у своєму окружному посланні від 25 березня 1871 р. новопризначений очільник Холмської єпархії зокрема наголосив на тому, що «не дивлячись на важку працю, а можливо, і велику скорботу, які очікують його на майбутній ниві, він вступає в нове служіння єпархії з бадьорістю духу і готовністю принести всі свої сили душевні і тілесні на вітар церкви і дорогої вітчизни»¹⁶. У цьому посланні також містився заклик до підлеглого духовенства «єдинодушно умироутворювати паству Холмську», «служити істині і закону», бути «покірними владі» у «звершенні богослужінь за східним обрядом»¹⁷. Ним уніатам категорично заборонялося відзначати свята Непорочного Зачаття Божої Матері, Божого Тіла і Святого Йосафата. У богослужіннях вимагалось поминати Святійший Синод, а священикам обов'язково мати бороди й носити широкі рясни.

Оскільки ж це окружне послання виявилось недостатньо дієвим, воно з часом було підсилене наступним документом – окружним посланням Холмської уніатської консисторії від 2 жовтня 1873 р. У ньому зазначався термін (до 1 січня 1874 р.) для завершення остаточного очищення церковних обрядів від латинських впливів¹⁸. У цьому посланні містився короткий екскурс в історію становлення церковних священнодій у християнстві, зокрема встановлення «постійних і одноманітних правил, що визначають порядок і спосіб їхнього звершення»¹⁹. Робився в ньому й особливий наголос на тому, що саме на «сході всесвіту являється Син Божий, на сході бере свій початок християнська Церква, на сході складається й утверджується наше богослужіння, на сході виникають наші святі обряди»²⁰. А відтак, стверджувалося в посланні, «зі сходу запозичила і Церква руська богослужіння і всі свої обряди»²¹.

Далі в ньому аналізувалася низка папських документів від XVI до XIX ст., де стверджувалася необхідність «не порушувати цілісності та чистоти нашого богослужіння та нашого східного обряду». Саме тому, йшлося в ньому, оскільки «зміни в обрядах і звичаях, що потрапили без відома, згоди і затвердження престолу Римського і такі, що порушують основні умови прийняття нами унії, не законні, de jure неіснуючі та недійсні». Тому в посланні вимагалось від єпархіального керівництва наглядати за «точним дотриманням наших обрядів, усувати нововведення», а «порушені чи змінені обряди відновлювати в колишній їх силі і гідності»²².

У посланні знайшло місце твердження, що «зміни, упущення, перекичення та нововведення», які «увійшли в Холмській єпархії в наше богослужіння», є наслідком «свавілля окремих осіб, котрі стали знаряддям для політичних цілей колишньої Речі Посполитої». Більше того, наголошувалося: «Все наше церковне життя перероблене на латино-польський лад» не для якоїсь іншої мети, «як тільки для того, щоб із нас, руських, хоча й уніатів, зробити латинників-поляків». Далі деяким священикам єпархії жорстко дорікали тим, що вони «до сих пір не звершують богослужіння за чином, переданим нам святими отцями», «дозволяють собі робити свавільно різного роду зміни, доповнення й упущення» в богослужіннях, які притаманні латино-польській, а не греко-руській Церкві». Водночас зауважувалося, що багато храмів Холмської єпархії мають «колишній потворний вигляд»: відсутні іконостаси, а престולי у них влаштовані так, що на них неможливо здійснювати «ні літургії, ні інших богослужінь, як того вимагає наш східний обряд». Особливому засудженню в цитованому посланні були піддані ті випадки, коли зведені урядом культові споруди, зовнішній вигляд та облаштування яких відповідали вимогам східного обряду, пізніше «частково через незнання», а «частково ж і по злобі» піддалися такому «спотворенню», що набули такого вигляду, який мали «до свого ремонту чи спорудження». Відтак, на підставі переліченого вище, а також того, що ці всі та подібні «невідповідності в нашій Церкві... бувають часто предметом суперечок між єпархіальним духовенством», а останнього часу «викликали навіть безпорядки в окремих парафіях», Холмське духовне керівництво вимагало від підвідомчого духовенства, по-перше, постійно наставляти ввірену йому паству, що оскільки «обряди, залучені свавільно від латинства», суперечать церковному статуту, забороняються постановами соборними і

буллами пап римських, не відповідають духу нашої святої східної Церкви», то саме тому вони «підлягають відміні». По-друге, від духовенства вимагалось з 1 січня 1874 р. повсюдно здійснювати богослужіння точно за церковним статутом. Завершувалося це послання висловленням надії на те, що прикладом дотримання всіх його вимог будуть благочинні. На них же покладалася відповідальність «пильно стежити за точним виконанням цього припису і про всі випадки, навіть найменших ухиянь від нього обов'язково доводити до відома єпархіального начальства»²³.

Жорстка регламентація Холмського духовного відомства щодо термінів «очищення обрядів», а також заходів, які мали реалізуватися задля цього, викликали хвилю протестів уніатського населення Холмщини і Підляшшя. Навіть офіційні видання Російської Православної Церкви, зокрема «Волынские Епархиальные Ведомости», відзначили, що розпорядження Холмської уніатської консисторії «справило сильне враження на масу уніатського населення по всій Холмській єпархії», де «народ спочатку недовірливо поставився до вимог консисторії», оскільки, на думку авторів цієї публікації, «уніати запідозрили нововведення»²⁴.

Цей настрій парафіян в окремих місцевостях знайшов підтримку в незадоволених обрядовою реформою уніатських священиків: частина з них сприйняла вимоги консисторії, але дехто навіть не захотів розписуватися про отримання послання й повертав цей документ благочинним. Цим такі священнослужителі, по суті, засвідчували, що не визнають над собою владу консисторії. Одним із виявів несприйняття послання Холмської уніатської єпархії від 2 жовтня 1873 р. в середовищі кліру стало те, що в кожному повіті по декілька ієреїв в офіційних рапортах, надісланих до єпархіального управління, сповістили про відмову від служіння у своїх парафіях. Ніякі вмовляння їх відмовитися від цих намірів не мали успіху. Зрештою більшість цих духовних осіб виїхала за межі єпархії, переважно до Галичини²⁵.

Як засвідчували сучасники описуваних подій, саме в цих, по суті, вже дезорганізованих парафіях, мали місце «народні безпорядки»: парафіяни-уніати заволодівали ключами від храмів, не пускали надісланих владою лояльних щодо практики «очищення обрядів» священнослужителів до них для проведення богослужінь, влаштували поблизу них зібрання, де виявляли свою категоричну незгоду

з вимогами єпархіального керівництва, спрямованими на «очищення обрядів» від «латинізмів»²⁶.

Дійшло й до того, що в одній із підляських парафій, куди був призначений священник-галичанин М. Хойнацький, миряни вийшли з церкви відразу, як тільки він розпочав богослужіння. Збереглися свідчення й про те, що ті священники, які зрештою підкорилися цьому окружному посланню консисторії, визнали, що «бояться народу», а миряни, у свою чергу, заявляли, що «віру їх ламають і вводять православ'я»²⁷.

Як висловлюються в таких випадках, додала «олії в полум'я», тобто в акції непокори уніатів Холмщини і Підляшшя через вимоги єпархії, які стосувалися радикальних і невідкладних змін звичної їм культово-обрядової практики, трагічна подія, що сталася на початку листопада 1873 р. у селі Яблонь Радинського повіту. Шановний місцевим населенням священник-уніат, благочинний Мозановський, котрий, отримавши вже названий циркуляр і передбачаючи негативну реакцію мирян, не зважився довести його зміст ні їм, ні підвідомчому духовенству. Гнітючі розмірковування ієрея навколо цього документа і тих наслідків, до яких могло призвести його оголошення (в інших місцевостях з цього приводу упродовж уже не одного дня вирували пристрасті), спричинили те, що він вдався до самогубства, повісившись у своїй кімнаті перед богослужбою в неділю. Зрозуміло, що звістка про цю трагедію збуджує вплинула на масу селян-уніатів. Її наслідком стало те, що в низці сіл миряни не тільки заволоділи ключами від храмів і не допустили ієреїв до богослужінь за новим порядком, але й в окремих випадках рішуче випровадили зі своїх поселень надісланих із адміністративних центрів представників влади. Тоді ж були зафіксовані випадки руйнації мирянами-уніатами тих елементів інтер'єрів храмів, які не відповідали традиції Греко-Уніатської Церкви цього регіону²⁸.

Сучасники тих подій засвідчили: гостре несприйняття в багатьох уніатських парафіях викликали священнодії, пов'язані із закриттям царських врат під час літургії, хресна хода навколо церкви «проти сонця», тобто за православним звичаєм, замість практикованої уніатами Холмщини і Підляшшя ходьби «посолонь» – за сонцем. Протестували вони й проти незвичного для них співу дяків, котрі пройшли відповідний вишкіл, поєднання окремих церковних богослужінь та їхніх надто поспішних проведенень тощо²⁹.

Ставлення різних категорій уніатського населення Холмщини і Підляшшя до вимог єпархіального керівництва невідкладно радикально трансформувати звичний їм лад церковного життя, який, наголосимо, внаслідок попередніх багатолітніх дій світської і присилуваної нею церковної адміністрації так і не зазнав тотальних змін, помітно відрізнялося. Так, частина уніатів, переважно старшого віку, категорично відкидала допустимість будь-яких змін у ньому. Інші вважали, що надалі недоторканою має залишатися догматика Церкви, а певні зміни в обрядах можуть відбутися. До третьої умовної категорії уніатів відносилися так звані «попелевці», тобто ті особи, котрі позитивно ставилися до реформ, що не тільки активно пропагувала, а й настійно впроваджувала в життя Холмська уніатська консисторія на чолі з її адміністратором Маркелом Попелем³⁰.

Контроль за виконанням вимог другого окружного послання Холмської уніатської консисторії від 2 жовтня 1873 р. здійснювали не тільки церковні, а й світські урядовці, оскільки відповідні інструкції щодо цього отримала жандармерія, і, відповідно, її репрезентанти на місцях отримали вказівки обов'язково бути присутніми під час богослужінь в уніатських церквах і стежити за тим, щоб їхній клір не допускав будь-яких відхилень від належного їх проведення³¹. Зрозуміло, що через це відбувалося чимало непорозумінь, оскільки силовими методами та ще й в обмежений термін змінити традиції в культово-обрядовій сфері будь-якої Церкви неможливо. На заваді цьому були не стільки консерватизм уніатських кліриків, їхня розгубленість, скільки явне небажання більшості з них виконувати відповідні вказівки консисторії, а також підтримка їх у цьому переважаючою більшістю мирян. У зв'язку з цим у той час був навіть зафіксований такий конфуз: у селі Сосновиця Володавського повіту у святковий день під час богослужіння в уніатській церкві поліцейський Щербаков грубо втрутився в його хід. Помітивши відмінність у проведенні цього богослужіння від того, яке практикувалося у православних храмах, він грубо відсторонив священнослужителя й сам зачинив царські врата в той момент, коли це належало зробити за правилами Російської Православної Церкви. Крім цього, він голосно заявив іерею, який продовжував священнодію: «Вы, батюшка, служить не умеете!»³².

Найбільш різкий, навіть відчайдушний за своїм характером, опір брутальним діям представників церковної та світської адміністрації,

спрямованим на остаточний злам усього звичного укладу релігійно-церковного, а відтак і духовно-культурного життя, чинило населення Південного Підляшся. Наслідком цього стало те, що на «непокірні» парафії накладалися контрибуції, для стягнення яких у відповідні населені пункти, як правило, направлялися військові підрозділи³³.

Ще одним із поширених засобів тиску на «непокірних» уніатів тут стали арешти тих їхніх священиків, які виявляли непохитність у захисті Церкви від зазіхань на її традиції керівництва Холмської духовної консисторії. Деякі автори стверджують, що таких виявилось до 100 осіб, а ще приблизно стільки ж змушені були переселитися до Галичини, щоб уникнути переслідувань³⁴. За іншими джерелами, з парафій було усунуто 74 священики, котрих було «вивезено в глибинні області Росії», а ще 66 осіб самі залишили свої парафії й виїхали до Галичини³⁵. З цього приводу Є. Пастернак стверджував, що з 214-ти уніатських священиків Холмщини і Підляшся (на 1866 р.) упродовж наступних років було вивезено на заслання – 33, емігрувало в Галичину – 37, померло – 85, перейшло до Російської Православної Церкви – 59 осіб³⁶. З цих даних випливає, що лише приблизно четверта частина священиків-уніатів перейшла до складу кліру Російської Православної Церкви. Але зважаючи на тиск, якому вони піддавалися, наголос на тому, що їхні рішення були добровільними, як це робили, а інколи й нині роблять історики Російської Православної Церкви, викликає небезпідставні сумніви.

У 1874 р. з'явилися перші жертви релігійного насилля в Підляшші. 17 січня в с. Дрелів солдати розстріляли п'ятеро, поранили кілька десятків і заарештували 60 селян, що захищали від втручань представників церковної і світської адміністрації свою церкву³⁷. Приблизно в цей час у селі Рудно Радинського повіту від побоїв нагайками померло двоє людей³⁸.

Широкого розголосу не тільки в Холмщині і Підляшші, а з часом у багатьох країнах світу набули трагічні події, що відбулися 26 січня і в наступні дні 1874 р. у селі Пратулин Сідлецької губернії. Тут від козацьких куль загинуло 13 і було заарештовано 80 селян³⁹. Пратулинська трагедія була спричинена тим, що за непокору розпорядженням Холмської уніатської консисторії, зокрема окружному посланню її адміністратора М. Попеля від 2 жовтня 1873 р., яким, про що вже йшлося, вимагалось до 1 січня 1874 р. завершити остаточне очищення церковних обрядів від латинських

напластувать, місцевого священика Курмановича разом із іншими кліриками було замкнено в Сідлецькій в'язниці. На його місце консисторія прислала до Пратулина іншого духівника – Урбана, але парафіяни заявили, що не визнають його за настоятеля церкви, оскільки мають твердий намір чекати повернення колишнього або ж, зрештою, іншого, але тільки уніата. Внаслідок скарги священика Урбана губернаторові на мирян Пратулина в село для його «умиротворення» прибули повітовий урядник із поліцією. Вони мали виконати вказівку змусити селян прийняти священика Урбана, призначеного консисторією на цю парафію. Але на час їхньої появи ситуація в Пратулині набула вже надто гострого характеру: близько 500 селян-уніатів із кілками в руках обступили церкву й не допустили до неї прибулих представників влади. Оскільки опір селян явно перевищував можливості поліції змінити ситуацію, то на підмогу їй був викликаний військовий підрозділ. Його командир не вдався до переконань та умовлянь збуджених людей, а вирішив діяти суто військовими засобами: їхнім кілкам і кулакам він протиставив кулі та шаблі своїх підлеглих. Відразу на місці подій від них загинуло дев'ять осіб, а четверо інших пратулинців уночі померло від отриманих ран. Також багато людей, котрі в той день боронили свою церкву, зазнали поранень⁴⁰.

Жертви терору з боку поліції та військових згодом з'явилися і в інших підляських селах⁴¹. Для прикладу, у містечку Ломази Сідлецької губернії підписи місцевих уніатів-чоловіків під готовими постановами про перехід до православ'я із зазначенням, що це робиться «добровільно й без примусу», були отримані представниками влади лише тоді, коли люди зрозуміли, що іншого виходу в них немає. Їхнє «добровільне» рішення було безпосередньо пов'язане з тим, що командир військового підрозділу, присланий сюди для «втихомирення» уніатів, а насправді для прилучення їх до російського православ'я, вичерпавши всі можливості, силою виокремив з натовпу всіх жінок і замкнув їх у конюшні. Щоб зламати волю чоловіків, він демонстративно голосно дав указівку солдатам щодо замкнених жінок-уніаток: «Ідіть і робіть з ними, що хочете!». Так населення містечка в один день стало православним⁴².

Вночі з 10 на 11 грудня 1874 р., тобто майже напередодні офіційного возз'єднання уніатів Холмської уніатської єпархії з Російською Православною Церквою, сталася ще одна резонансна трагедія, пов'язана з безпрецедентним тиском владних структур

імперії на уніатське населення Холмщини і Підляшшя. Селянин-уніат Й. Конюшевський за вперте небажання хрестити свого новонародженого сина у православного священника вітом громади був покараний щоденно зростаючим податком. Так, якщо першого дня за свою «провину» він мав заплатити 30 копійок, то четвертого – вже 3 рублі і так далі. Оскільки ж його родина харчувалася тільки з двох десятин землі, то це грошове стягнення для нього було непосильним. Коли ж у нього за спротив владі було віднято ще й останню корову, то, доведений до межі зубожіння, селянин підпалив хату і в ній спалив себе, жінку і дитину⁴³. У цей час на теренах Холмщини і Підляшшя фіксувалися випадки вбивства батьками своїх дітей через те, що їх могли силою відібрати і віднести до «призначеного урядом священника для хрещення»⁴⁴.

Згодом В. Біднов у своїй студії «Українська церква» наступним чином визначив причини, що призвели до неочікуваного урядом супротиву з боку уніатів: «З одного боку, уряд допускався брутального насильства, що в ділі віри завжди впливає від'ємно, а з другого боку, населення в деяких верствах встигло до унії звикнути: крім того, успіхи полонізації на Холмщині теж спричинили симпатіям до унії і латинства, а, з другого боку, те православ'я, що пропонувалося на місце унії, було вже позбавлене українських традицій і являло державну російську релігію, в якій священників було обернено на державних урядовців, а церковну практику зближено з поліційними установами. Все це йшло в тому напрямі, що релігійне сумління віруючих акцію ліквідації унії часто сприймало як релігійне насильство, а наявні приклади такого насильства з боку поліції, адміністрації і уряду не забарилися виявитися, і це викликало рішучий супротив»⁴⁵.

Отже, царський уряд твердо вирішив «утихомирити неспокойне Підляшшя». До березня 1874 р. було ув'язнено 43 священники, з яких 22-х вивезли за межі єпархії, а окремих заслали вглиб Росії⁴⁶. Військо застосовувало колективні каральні заходи: езекуції, багатогодинне й навіть кількадедне стояння «непокірних» на морозі і дощі, ув'язнення, заслання до Сибіру⁴⁷. Лише 1875 р. із Сідлецького повіту було вивезено 140 уніатів, з Білої Підляської – 120 осіб. 1876 р. на заслання в Сибіру налічувалося понад 600 уніатів з Південного Підляшшя. У 80-х роках ХІХ ст. з цього краю до різних областей Центральної й Північно-Східної Росії було вивезено майже тисячу уніатських сімей⁴⁸. Зрештою після нейтралізації «найбільш активних

протидіючих елементів»⁴⁹ в уніатському середовищі єпархії розгорнулася копітка робота в кожній парафії, спрямована на її возз'єднання з Російською Православною Церквою.

Приблизно на межі 1874–1875 рр. в опорі уніатів Холмщини і Підляшшя поступово стався злам: то в одному, то в іншому населеному пункті уніати де поодинокі, а де майже всією громадою почали подавати письмові згоди про перехід до російського православ'я⁵⁰.

18 лютого 1875 р. духовенство Холмської уніатської консисторії і кафедрального собору на чолі з адміністратором єпархії М. Попелем ухвалило «акт про возз'єднання холмської греко-уніатської Церкви з православною всеросійською Церквою» і просити про «височайший дозвіл» на це⁵¹. По суті, це рішення було ухвалене адміністративно, без участі переважної більшості парафіяльного духовенства. Вже 25 березня М. Попель «представлявся царю-государю» на чолі депутації від возз'єднаних, а 28 березня 1875 р. Синод постановив приєднати Холмську уніатську єпархію до Варшавської, назвавши її Холмсько-Варшавською. Очолити її Синод і цар доручили Маркелові Попелю, надавши йому сан єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії⁵². Так, за висловом єпископа Е. Лісовського, відбувся «урядовий похорон унії»⁵³.

Висновки. Трансформації культово-обрядової практики уніатського населення Холмщини і Підляшшя були важливою і невід'ємною складовою програми остаточного скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії. Її метою було радикальне вилучення з неї тих елементів, які поступово увійшли до неї з Римо-Католицької Церкви. «Відлатинщення» та «відпольщення» сакральних практик уніатів Холмщини і Підляшшя реалізувалося за допомогою ретельно підібраних осіб із середовища уніатського кліру переважно силовими методами, що призвело до акцій масових протестів як уніатського духовенства, так і мирян. Безпосередніми наслідками цього надзвичайно болісного процесу для уніатів Холмської єпархії стали: конверсія частини її вірних до Римо-Католицької Церкви, людські жертви, суттєві зміни у складі його духовенства через примусові депортації та вимушені виїзди немалої його частини за межі країни, а також втрата великої кількості сакральних предметів, які являли собою унікальні пам'ятки національного мистецтва. До віддалених у часі їхніх соціокультурних наслідків виправдано

віднести появу сотень тисяч «упорствующих», тобто тих уніатів, які категорично відмовилися перейти до складу Російської Православної Церкви й тому на довгі десятиліття опинилися без будь-якої духовної опіки. Саме в їхньому середовищі за якийсь час з'явилися так звані «калакути», тобто ті особи, які трансформувалися в римо-католиків з польською національною свідомістю. Силкові методи трансформації культово-обрядової практики уніатів Холмщини і Підляшшя, здійснювані переважно з ініціативи очільників російських церковних та світських структур упродовж 60–70-х років XIX ст., призвели до низки таких суспільних деформацій, як порушення історично сформованих традиційних зв'язків між народами-сусідами, пониження рівня культури етнічних взаємин, виявів негативно-упередженого ставлення в середовищі холмщаків і підляшан не тільки до російського православ'я, а й загалом до російської культури, яка багатьма з них тоді помилково ототожнювалася виключно з погордою щодо них та насильством.

- ¹ Біднов В. Українська церква / В. Біднов // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 197–216.
- ² Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя: (Шлях культурно-національного розвою Холмщини і Підляшшя в XIX і XX ст.) / П. Олійник. – Прага: Накладом вид-ва «Пробоем», 1941. – 120 с.
- ³ Панас К. Історія Української Церкви / К. Панас. – Львів: НВП «Трансінтекст», 1992. – 160 с.
- ⁴ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: (Новіші часи) / Є. Пастернак. – Вінніпег – Торонто: Ін-т дослідів Волині, 1968. – 466 с.
- ⁵ Чубатий М. Українська Католицька Церква (відбитка з Загальної Української Енциклопедії – з найконечнішими доповненнями) / М. Чубатий. – Львів: Місійне згромадження св. Кирила і Мефодія, 1993. – 23 с.
- ⁶ Ленцик В. Українська Католицька Церква в Росії до її ліквідації (1772–1839/75) / В. Ленцик // Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали. – Львів: Логос, 1996. – С. 105.
- ⁷ Панас К. Історія Української Церкви. – С. 127.
- ⁸ Білобровець О. Антипольські заходи царату в контексті політики русифікації на території Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Білобровець // Мандрівець. – 2005. – № 3. – С. 31–34.
- ⁹ Панас К. Історія Української Церкви. – С. 128.
- ¹⁰ Чубатий М. Українська Католицька Церква. – С. 17.
- ¹¹ К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. Изд. И. Н. Ливчака. – Вильна: Тип. «Русский Почин», 1910. – С. 7.
- ¹² Администратор Холмской униатской епархии протоиерей Маркел Онуфриевич Попель // ВЕВ. – 1875. – № 5. – Ч. неоф. – С. 226–228.

- ¹³ История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. Репринт издания 1901 года. – М.: Издание Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1998. – Кн. 2: Славянские Церкви. – С. 668; Попов Н. Судьбы унии в русской Холмской епархии / Н. Попов. – М.: Университетская типография, 1874. – С. 104.
- ¹⁴ К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. – С. 8–31.
- ¹⁵ История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. – Кн. 2: Славянские Церкви. – С. 668.
- ¹⁶ Батюшков П. Н. Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья / П. Н. Батюшков. – СПб.: Тип. Товарищества «Общественная Польза». – С. 202–203.
- ¹⁷ Ольховский Г. О Богослужении во время унии в Холмской епархии и в частности в Холмском кафедральном соборе (1596–1875 г.) / Г. Ольховский // Сб. ст. по истории Холмской Духовной семинарии. – Холм: Типо-Литографии Вайнштейнов, 1910. – С. 668.
- ¹⁸ У повному об'ємі цей документ міститься у мемуарах священника М. Ливчака. Див.: К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. – С. 64–71.
- ¹⁹ Там само. – С. 64.
- ²⁰ Там само. – С. 65–66.
- ²¹ Там само. – С. 66.
- ²² Там само. – С. 70.
- ²³ Там само. – С. 71.
- ²⁴ Правительственное сообщение // ВЕВ. – 1875. – № 33. – Ч. неоф. – С. 121–122.
- ²⁵ К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. – С. 71.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Попов Н. Судьбы унии в русской Холмской епархии. – С. 102.
- ²⁸ К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. – С. 72.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя... – С. 40–41.
- ³¹ Там само. – С. 40.
- ³² Там само.
- ³³ О воссоединении униатов с Православною церковью // ВЕВ. – 1875. – № 4. – Ч. неоф. – С. 185.
- ³⁴ Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя... – С. 41.
- ³⁵ Див.: История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. – Кн. 2: Славянские Церкви. – С. 669.
- ³⁶ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: (Новіші часи). – С. 91.
- ³⁷ Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя... – С. 42.

- ³⁸ Там само. – С. 41.
- ³⁹ 13 уніатів, котрі 1874 р. загинули від шабель і куль козаків, захищаючи свою церкву в с. Пратулин, було беатифіковано в Римі в жовтні 1996 р. Папою Іваном Павлом II. Так блаженні В. Левонюк і дванадцятьоро інших пратулинців продовжили після першого уніатського святого Йосафата Кунцевича мартирологію Української Греко-Католицької Церкви. На їхню честь укладено акафіст і молебень. Церква вшановує їхню пам'ять 23 січня (за григоріанським календарем).
- ⁴⁰ Попов Н. Судьбы унии в русской Холмской епархии. – С. 133; Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя: (Шлях культурно-національного розвитку Холмщини і Підляшшя в XIX і XX ст.). – С. 42.
- ⁴¹ О русских униатах в Царстве Польском // ВЕВ. – 1874. – № 7. – Ч. неоф. – С. 257–258.
- ⁴² Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя... – С. 42.
- ⁴³ Там само. – С. 44.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Біднов В. Українська церква... – С. 215.
- ⁴⁶ Підляшок П. Кінець існування греко-католицької церкви на Холмщині і Підляшші. – С. 7.
- ⁴⁷ Ідзьо В. Українська греко-католицька церква на шпальтах громадсько-політичного часопису українців Росії «Украинская жизнь» / В. Ідзьо // Історія релігії в Україні: наук. щорічник. – Львів, 2000. – Кн. I. – С. 177–185.
- ⁴⁸ Ziejka F. Czytanie podlaskie. Unia i unicy w piśmiennictwie polskim na przełomie XIX–XX wieku // Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodow słowianskich / Pod. red. R. Łuznego, F. Ziejki, A. Kepińskiego. – S. 220–221.
- ⁴⁹ Див.: ЦДІА України в Києві. – Ф. 442. – Оп. 844. – Спр. 300. – Арк. 58, зв.
- ⁵⁰ Там само. – С. 123.
- ⁵¹ История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. – Кн. 2: Славянские Церкви. – С. 668.
- ⁵² Наречение Протоиерея М. Попеля во Епископа // ВЕВ. – 1875. – № 13. – Ч. неоф. – С. 544.
- ⁵³ Цит. за: Біднов В. Українська церква... – С. 215.

SUMMARY

Nadiya Stokolos

The transformation of the cult - ritual practices in the Uniate Eparchy of the Chelm during the 30^s - early 70^{es} of the 19th century and their social and cultural implications

The author analyzed the factors, course and consequences of the radical changes buy the cult and ritual practices among the Uniate population in the Holm and Southern Podlasie as an important component of the government's program of incorporation of the Chelm Uniate Eparchy to the Russian Orthodox Church, which was completed in March 1875

Keywords: Greek Uniate Church, the Uniate Eparchy of the Chelm, the Russian Orthodox Church, the Russian autocracy.